

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه:

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته:

موضوع:

معاد از دیدگاه دو حکیم مسلمان

ابن سینا «ره» و ملاصدرا «ره»

نگارش:

ایاد ساعدی

استاد راهنما:

دکتر محسن کدیور

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر سعیدی مهر

پاییز ۸۱

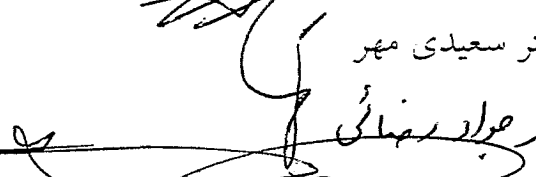

۱۳۸۲ / ۱۵ / ۳۰

وزارت اطلاعات تهران
تیمبک

تأیید اعضاء هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد.

اعضاء هیئت داوران نسخه نهائی پایان نامه آقای ایاد ساعدی تحت عنوان معاد از دیدگاه دو حکیم مسلمان ابن سینا و ملاصدرا را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

اعضاء هیئت داوران

- ۱- استاد راهنما: دکتر محسن کدیور
- ۲- استاد مشاور: دکتر سعیدی مهر
- ۳- استاد ناظر: عمر حواری رضائی
- ۴- استاد ناظر: سید علی
- ۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله نگارنده در رشته فلسفه و حکمت است که در فصل زمستان سال ۱۳۸۱ هـ. ش در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر محسن کدیور و مشاوره جناب آقای دکتر محمد سعیدی مهر از آن دفاع شده است».

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶: اینجانب ایاد ساعدی دانشجوی رشته فلسفه و حکمت مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: ایاد ساعدی

تاریخ و امضاء:

تقدیم به:

همه یاران شهید صدر «ره»

و امام خمینی (س).

تشکر و قدردانی

بدین وسیله از همه اساتید گروه فلسفه و حکمت دانشگاه تربیت
مدرس که علاوه بر معلم بودن آنها الگوی اخلاق بودند، کمال
تشکر و امتنان را دارم.

در نهایت از کلیه دوستان عزیز که در نوشتن پایان نامه اینجانب را
یاری نمودند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

چکیده

معادیکه از اصول مهم ادیان آسمانی به شمار می آید. این مسأله با مسأله انسان شناسی و نفس شناسی ارتباط وثیق دارد؛ و متناظر با اختلاف در انسان شناسی آراء مختلف در باب معاد وجود دارد.

معاد بر دو قسم است؛ روحانی و جسمانی، اگر لذت یا عذاب اخروی برای روح باشد به آن معاد روحانی گویند. و اگر لذت و درد اخروی متعلق به ابدان باشد، بدان معاد جسمانی گویند.

هر دو حکیم (ابوعلی سینا و ملاصدرا) به معاد روحانی و جسمانی قائل اند. و هر دو علاوه بر وحی از طریق برهان به معاد روحانی عقیده دارند، ولی اختلاف آن دو فیلسوف در این است که ابن سینا از طریق وحی به معاد جسمانی عقیده داشته و نتوانسته است

برهان بر تحقق معاد جسمانی اقامه کند. ولی ملاصدرا علاوه بر طریق وحی، برهان بر تحقق معاد جسمانی اقامه کرد.

علت اعتقاد ابن سینا «ره» به عدم تحقق برهان برای معاد جسمانی آن است که نفس از دیدگاه او از نخستین مرحله تعلق به بدن تا آخرین مراحل به عنوان یک جوهر مجرد واحد است و حرکت جوهری اشتدادی نفس را نمی پذیرد. اما به عقیده ملاصدرا، نفس پس از تصرف در بدن و از طریق حرکت جوهری اشتدادی خود به مرحله تجرد می رسد. بر طبق عقیده ابن سینا نفس دارای تجرد برزخی نیست. ولی ملاصدرا، تجرد برزخی نفس را اثبات می کند. از دیدگاه او قوه متخیله عبارت ست از جوهری مجرد که بین دو عالم مستقر است، یعنی بین عالم طبیعی مادی و بین عالم مفارقات. و چون ثابت شد که تشخیص بوجود نفس است، و نفس مستعمل بدن برزخی و بدن اخروی همین نفس مستعمل بدن دنیوی است. و هر سه بدن از همدیگر تمیز دارند که یکی دنیوی بود و یکی برزخی. و همچنین آنها در شدت و ضعف متفاوتند. و همه آنها درجات و اطوار یک شخصند. بنابر این بدن محشور در معاد عین بدن موجود در نشئه دنیاست با تغییر خصوصیات بدن، که البته تغییر خصوصیات در تشخیص انسان دخالت ندارند.

ملاصدرا در آثارش لفظ عنصری در مورد بدن محشور به کار نبرده، و صراحتاً قائل به معاد مثالی نبوده است ولی بیانات او مستلزم این است که بدن محشور در روز قیامت بدن مثالی خواهد بود.

کلمات کلیدی:

معاد - ابن سینا - ملا صدرا

فهرست مطالب

عنوان ..... صفحه

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱ مقدمه	۲
۲-۱ تعریف و بیان مسئله	۵
۳-۱ سابقه و ضرورت انجام تحقیق	۶
۴-۱ فرضیه ها	۶
۵-۱ هدفها	۷
۶-۱ روش تحقیق	۷
۷-۱ شرح حال حکیم بزرگ ابن سینا ((ره))	۷
۸-۱ شرح حال حکیم بزرگ ملاصدرا ((ره))	۱۱

فصل دوم: نفس

۱-۲ تاریخچه معاد	۱۷
۲-۲ نفس در آیات و روایات	۲۳
۳-۲ نفس در فلسفه	۲۶
۴-۲ جوهریت نفس	۲۹
۵-۲ قوای نفس	۳۲
۱-۵-۲ قوای نفس نباتی	۳۳
۲-۵-۲ قوای نفس حیوانی	۳۳
۳-۵-۲ قوای نفس انسانی	۳۵

عنوان ..... صفحه

- ۳۶..... ۲-۶ معیار تعدد قوا
- ۳۸..... ۲-۷ وحدت نفس
- ۴۲..... ۲-۸ تجرد نفس
- ۴۲..... ۲-۸-۱ تجرد نفس از دیدگاه ابن سینا
- ۴۵..... ۲-۸-۲ تجرد نفس از دیدگاه ملا صدرا
- ۴۷..... ۲-۹ حدوث نفس
- ۴۸..... ۲-۹-۱ حدوث نفس از دیدگاه ابن سینا
- ۵۲..... ۲-۹-۲ حدوث نفس از دیدگاه ملا صدرا
- ۵۶..... ۲-۱۰ رابطه نفس و بدن
- ۵۶..... ۲-۱۰-۱ رابطه نفس و بدن از دیدگاه ابن سینا
- ۶۰..... ۲-۱۰-۲ رابطه نفس و بدن از دیدگاه ملا صدرا
- ۶۴..... ۲-۱۱ حصول عقل فعال برای نفس
- ۶۸..... ۲-۱۲ حکمت مرگ
- ۷۰..... ۲-۱۳ تناسخ و بطلان آن
- ۷۴..... ۲-۱۴ بقای نفس پس از مرگ
- ۸۰..... ۲-۱۵ خلاصه و نتیجه گیری مباحث نفس

..... فصل سوم:

- ۱۹..... ۳-۱ معاد روحانی
- ۹۲..... ۳-۲ معاد روحانی از دیدگاه ابن سینا «ره»
- ۹۳..... ۳-۲-۱ اصول اثبات معاد روحانی ابن سینا «ره»
- ۹۶..... ۳-۲-۲ ماهیت معاد از دیدگاه ابن سینا «ره»
- ۹۹..... ۳-۲-۳ تقسیم نفوس در معاد
- ۱۰۱..... ۳-۳ معاد روحانی از دیدگاه ملا صدرا «ره»

۱۰۲	..... ۱-۳-۳ درجات سعادت و شقاوت نفس در معاد روحانی
۱۰۲	..... ۱-۱-۳-۳ درجات نفس در سعادت
۱۰۴	..... ۲-۱-۳-۳ درجات نفس در شقاوت
۱۰۵	..... ۲-۳-۳ علت خالی ماندن بعضی نفوس از معقولات
	و محرومیت آنها از سعادت اخروی
۱۰۷	..... ۴-۳ خلاصه و نتیجه گیری معاد روحانی
	عنوان ..... صفحه

فصل چهارم:

۱۱۲	..... ۱-۴ معاد جسمانی
۱۱۴	..... ۲-۴ معاد جسمانی ابن سینا «ره»
۱۱۶	..... ۳-۴ معاد جسمانی ملاصدرا «ره»
۱۱۷	..... ۱-۳-۴ اصول فلسفی ملاصدرا را در اثبات معاد جسمانی
۱۲۵	..... ۲-۳-۴ نتیجه اصول
۱۲۶	..... ۳-۳-۴ شبهات منکرین معاد جسمانی و پاسخ دادن به آنها
۱۲۷	..... ۱-۳-۳-۴ شبهه آکل و ماکول
۱۲۷	..... ۲-۳-۳-۴ شبهه محدودیت مقدار جرم زمین
۱۲۸	..... ۳-۳-۳-۴ شبهه مکان بهشت و جهنم
۱۲۹	..... ۴-۳-۳-۴ شبهه تناسخ
۱۳۰	..... ۴-۴ خلاصه و نتیجه گیری معاد جسمانی
۱۳۴	..... خلاصه و نتیجه گیری پایان نامه
۱۴۲	..... منابع و مأخذ
۱۴۶	..... چکیده انگلیسی

فصل اول:

کلیات تحقیق

۱- مقدمه:

معاد: یعنی محل برگشت و پایان کار. و در سخن امیر المؤمنین آمده است ((خداوند داوری می کند و برگشتگاه به او روز قیامت است، یعنی معاد. ابن اثیر می گوید: معود بر وزن مفعل باز عاد یعود مشتق شده است و همچنین مقام و مراح، و او آن قلب به الف شده است لکن خودش آنرا بصورت اصلی به کار می برد. گفته می شود عادالشیء یعود عوداً و معاداً، یعنی برگشت و در معنای صار(پایان یافت نیز آمده است)^۱.

بازگشت ارواح به اجساد، یعنی اینکه انسان وقتی می میرد روحش از بدنش مفارقت می کند و این روح جدای از بدن در عالم برزخ تا روز قیامت باقی می ماند، وقتی که قیامت برپا شد این روحها به بدنهای خودشان برمی گردند.

بدون تردید، مسأله معاد مبتنی بر مسأله انسان شناسی است، که بزرگان فلاسفه این مسأله را تأکید کرده اند. بنابراین وقتی که تصویری روشن درباره انسان نداشته باشیم، در باب مسأله معاد نظر مشخص و درستی نخواهیم داشت. لذا قبل از پرداختن به بحث معاد باید مشخص بشود که منظور از انسان چیست، آیا انسان همان جسم محسوس است یا علاوه بر این یک بعد دیگر هم وجود دارد که نفس است.

^۱ الزبیدی محمد مرتضی، تاج العروس، ج ۸، ص ۴۴۱، تحقیق دکتر العزیز مطر (بی جا) دار الهدایه، ۱۳۹۰ هـ.

در معاد اگر روح ما لذت و یا الم و درد ببیند به آن معاد روحانی گویند. و اگر لذتها و دردها متعلق به ابدان باشد بدان معاد جسمانی گویند.

در تمام ادیان و آئین‌های آسمانی، اعتقاد به معاد اساس و زیر بنای اعتقادات را تشکیل می‌دهد. آئین بدون معاد بمانند کاخ بدون اساس است، که قطعاً فرو می‌ریزد؛ زیرا دین برای سوق بشر بسوی کمال، فرو فرستاده شده است. و هر نوع برنامه‌ای بدون توجه به ضامن اجرای آن، کاری لغو و بیهوده می‌باشد. و ضامن اجرای دستورهای الهی ایمان به زندگی پس از مرگ و رویا رویی با پاداشها و کیفرهای اعمال است. و بدون چنین عقیده و ایمان هر نوع برنامه غیبی بارکود و توقف روبرو خواهد شد.

و اما بعضی از مردم به انکار معاد می‌پردازند که این به خاطر پیچیدگی موضوع معاد و یا فرار از زیر بار مسئولیت و یا شهوترانی و پرداختن به هوا و هوس می‌باشد.

عقل برای درک جزئیات و چگونگی معاد راهی ندارد؛ زیرا سیر انسان در قبر و برزخ و قیامت و غیره از حدود ادراک عقل بیرون است، چون توان عقل به تنهایی محدود است. و اگر توان عقل نامحدود باشد، پس فرستادن پیامبران و وجود امام معصوم عبث خواهد شد. و ما می‌دانیم که کار عبث بر خدا محال است. علاوه بر این بیشتر فلاسفه بزرگ مسلمان به این امر اذعان دارند. ابن سینا با شجاعت کامل در چندین جا از کتابهای خود به این مسأله را اشاره می‌کند^۱ و همچنین حکیم صدرا چندبار به محدودیت عقل تصریح می‌کند^۲ پس موضوع چگونگی جزئیات معاد تنها از طریق آیات

۱ ابوعلی سینا، الاشارات و التنبیها، الجزء الثاني، النمط الثالث، الطبعة الاولى، نشر البلاغه، قم، ۱۳۷۵ هـ.ش، ص ۱۹۴، نیز محمدرضا حکیمی، معاد جسمانی در حکمت متعالیه، خرد نامه صدرا، شماره ۱۳، ۱۳۷۷ هـ.ش، ص ۹

۲ صدر الدین شیرازی، شرح الهدایه الاثیریة، تصحیح محمد خواجوی، مؤسسه انتشارات فرهنگی - تهران، ۱۳۶۶ هـ.ش، ص ۳۷۴. نیز صدرالدین شیرازی، العرشیه، تصحیح و تعلیق فاطمه خلیل اللبون، انتشارات مؤسسه التاريخ العربی، بیروت - لبنان، الطبعة الاولى، ۱۴۲۰ هـ.ق - ۲۰۰۰ م، ص ۳۳. و نیز صدرالدین شیرازی، المبدأ و المعاد، مکتبه مصطفوی، چاپ اول - قم، ص ۲۲۲ و نیز تفسیر سوره سجده، تعلیق علی نوری، تصحیح محمد خواجوی، انتشارات بیدار - قم، ۱۳۶۱ هـ.ش، ص ۶۴-۶۳

الهی و گفتار پیغمبران و امامان «علیهم السلام» که سفیران و حجج حق تعالی می‌باشند، ثابت شده است.

اما وظیفه ما در این پایان نامه اینست که دیدگاه دو حکیم بزرگی یعنی ابن سینا و ملاصدرا را در مورد ماهیت معاد بررسی کرده و به داوری پردازیم. پس بحث ما در مورد آنچه که معاد در معاد خواهد شد، و اثبات این موضوع را از راه عقل می‌باشد. لذا اگر در روز قیامت تنها نفس معاد باشد، ما به ناچار به ماهیت معاد روحانی پردازیم. ولی اگر علاوه بر نفس، بدن انسان نیز در روز قیامت معاد خواهد داشت، پس ما علاوه بر معاد روحانی به معاد جسمانی نیز خواهیم پرداخت و بیان خواهیم کرد که انسان با چه بدنی محشور خواهد شد.

ابن سینا «ره» تأویل آیات و اخبار معاد را مردود می‌شمارد و بر درستی و صحت اعتقادات مردم درباره قیامت و معاد (که همان معاد جسمانی، عنصری است) تأکید می‌ورزد^۱ اما او در این باره به اقامه برهان فلسفی نپرداخته و خود در چندین جا از کتابهایش می‌نویسد: «معاد دو گونه است، جسمانی و روحانی، درباره جسمانی شریعت بر حق محمدی «ص» ما را از بیان بی‌نیاز ساخته، لذا تنها به معاد روحانی می‌پردازیم»^۲. و اما حکیم بزرگ ملاصدرا را که شاخصترین چهره در میان متأخران از فلاسفه اسلامی است می‌فرماید: «باید بدانی که موضوع معاد، رکنی است بزرگ در اسلام و اصلی است بزرگ در حکمت؛ از پیچیده‌ترین مسائل است در ژرفی و از بالاترین مسائل است در والایی از میان فیلسوفان بزرگ پیشین کمتر کسی به آن راه نموده است و از جرگه فاضلان بزرگوار مسلمان نه چندان کس به پرداخت آن راهی گشوده است»^۳.

۱ ابن سینا، الشفاء: لالییات، تحقیق سعید زاید، منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی - قم، ۱۴۰۵ هـ.ق، ص ۴۳۹

۲ همان، ص ۴۳۳، و نیز ابن سینا، النجاه من الغرق بحر الضلالت، باویرایش و دیباچه محمد تقی دانش پژوه، انتشارت تهران، ۱۳۶۴ هـ.ش، ص ۶۸۲.

۳ صدر الدین شیرازی، الاسفار الاربعه، داراحیاء التراث العربی، بیروت - لبنان، الطبعة الاولى ۱۴۲۳ هـ.ق - ۲۰۰۲ م، ص ۱۵۵. نیز صدرالدین

شیرازی المبدأ و المعاد، پیشین، ص ۴۳۰-۴۲۹